

General von Schmettau om sjælens udødelighed

Af Jens Glebe-Møller

Sjælens udødelighed var et tilbagevendende tema i oplysningstidens debatter. På den radikale fløj blev den benægtet af f.eks. den franske læge Jaques Offray de la Mettrie (1709-51) i hans bøger *Histoire naturelle de l'âme* og *L'homme machine* fra 1745 og 1747, som begge blev genoptrykt mange gange siden – og herhjemme f.eks. af Struensee, som det fremgår af Münters referat af deres første 3 af i alt 38 samtaler inden henrettelsen.¹ Argumentet hos La Mettrie eller Struensee var, at mennesket er en maskine, og når maskinen ved døden går i stå, er der intet mere og altså ingen udødelig sjæl.

På den moderate side blev læren om sjælens udødelighed forsvaret af blandt andre den jødiske filosof Moses Mendelssohn (1729-86) i bogen *Phaëdon, oder über die Unsterblichkeit der Seele*, der udkom første gang i Berlin/Stettin 1767 og også blev genudgivet og oversat mange gange siden.² Mendelssohns bog er konstrueret som tre samtaler mellem Sokrates og hans venner, inden han tømmer giftbægeret. I den første samtale overbeviser Sokrates vennerne om, at sjælen er et usammensat væsen, der består uafhængigt af legemet. I den næste viser Sokrates, at den er uforgængelig. Og i den tredje samtale går Sokrates' argumentation ud på, at det ikke ville sømme sig for visdommen (Gud – JG-M) at skabe en verden, hvori menneskene bliver lykkelige ved at betragte dens vidundere – og så et øjeblik efter i al evighed unddrage dem denne lyksalighed. Og Mendelssohn lader så Sokrates fremføre følgende argument: et individ, som tror, at døden er enden på dets liv, vil selvfølgelig gøre alt for at bevare sit liv. Men derved ville det komme i konflikt med statens krav om, at det skal være parat til at ofre sit liv for det fælles gode. En sådan konflikt kan imidlertid slet ikke opstå, »for i den aller-

1. Se min bog *Struensees vej til skafottet*, København 2007, s. 55ff.

2. Jeg har benyttet en udgave, Amsterdam 1767, som er udvidet med en korrespondence mellem Mendelssohn og hans afdøde ven matematikprofessoren Thomas Abbt (1738-66).

højste ånds (Guds – JG-M) forstand, står alle moralske væseners pligter og rettigheder, ligesom alle sandheder, i den mest fuldkomne harmoni«. ³ Og da det er statens ret at kræve, at man sætter sit liv på spil, så kan sjælen ikke dø sammen med legemet.

Blandt de mange, som blander sig i diskussionen om sjælens udødelighed, finder vi også en pensioneret general: grev og rigsgreve Wolde-
mar Hermann von Schmettau med et »Versuch eines mathematischen
oder sinnlichen Beweises von der Unsterblichkeit der Seele«. Beviset
indledes (i min oversættelse) således:

Vi kalder et væsen udødeligt, når det ikke kan gå til grunde, og ved sine egenskaber nødvendigvis er uforgængeligt. Formodentlig vil enhver indrømme, at et væsen, som ved sine egenskaber uomgængeligt må være usammensat (einfach), ikke kan være underlagt tilintetgørelsen; thi det, som er udeleligt, kan ikke op-
høre med at eksistere og er følgelig uforgængeligt... Men nu kan den menneskelige fornuft ikke forestille sig nogen tilintetgørelse uden opdeling; og det er nærmest mere ubegribeligt, hvorledes noget, som eksisterer, skulle kunne blive fuldstændigt til intet, end hvorledes et intet skulle kunne blive til noget, som eksisterer.

Skulle man, fortsætter beviset, forestille sig en sådan fuldstændig tilintetgørelse af noget, som eksisterer, så måtte man tage Guds almagt til hjælp. Men det er

hverken fornuftigt eller sandsynligt at tro, at Guddommen ville gøre under for at tilintetgøre væsener, som ikke kunne tilintetgøres uden hans overordentligt virkende almagt; og hvis man i denne sag skulle forvente et Guds under, så måtte man snarere være forvisset om, at Gud ville benytte sin almagt til give væsener, der nu engang har selvbevidsthed, del i en evig fortsat eksistens. Dette under forudsætning af, at sjælene eller de selvbevidste væsener, ifølge Guds allerviseste anordning som ifølge deres natur, nødvendigvis er usammensatte, og at et usammensat væsen, nødvendigvis også må være uforgængeligt.

3. Anførte udgave, s. 191.

Efter disse snørklede betragtninger, der altså bygger på – som von Schmettau selv i det følgende skriver – at et usammensat væsen nødvendigvis må være uforgængeligt, fortsætter han:

Vi holder altså for, at der ikke påhviler os andet end at bevise, at sjælen nødvendigvis må være et usammensat væsen. Vi argumenterer således: 1) Et væsen, som er i stand til at træffe et valg mellem forskellige indtryk, må nødvendigvis være usammensat. 2) Vor sjæl er i stand til at træffe et valg mellem forskellige indtryk. 3) Altså er vor sjæl et usammensat væsen.

For nu at bevise oversættningen i denne syllogisme anfører von Schmettau en række forskellige sanseindtryk: duften af en blomst, synet af et smukt landskab, lyden af betagende musik, nydelsen af velsmagende mad og skriver: »Vi er i stand til at bestemme, hvilke af disse indtryk, der behager os mest. Altså må det i os, som træffer dette valg eller vort *Jeg* (von Schmettaus udhævning) på samme tid være i stand til at have alle disse indtryk, idet det træffer valget«. Tungen kan blot smage og ikke høre, øret kan blot høre og ikke se det smukke landskab osv. Men det væsen i os, som kan modtage indtryk og vælge mellem dem – »dette væsen kalder vi for sjælen«. Og dette væsen, eller altså sjælen, må nødvendigvis være usammensat. For hvis det bestod af forskellige dele: en del, som smager, en del, som hører osv., så kunne det ikke træffe et valg mellem de forskellige indtryk. Og konklusionen lyder så med von Schmettaus egne ord (og tegnsætning): »Es muss also nothwendig ein einziges, einfaches Wesen, ohne Theile, seyn, auf welche alle Empfindungen in uns wirken, welches derselben fähig, und vermögend ist, unter denselben eine Wahl anzustellen; und das ist, was wir uns vorgenommen hatten zu beweisen«. Og så slutter han med at skrive, at han fundet grundlaget for sit bevis i en anonym bog fra forrige århundrede, som i øvrigt ikke indeholder noget særligt, og han har bare iført beviset nye klæder.⁴

Inden jeg nu forfølger bevisets videre skæbne, må jeg kort præsentere dets forfatter, den pensionerede general: Han blev født i Berlin i

4. Beviset og den nedenfor nævnte korrespondence blev første gang trykt i *Moses Mendelssohns gesammelte Schriften*, bd. 5, Leipzig 1844 og dernæst i *Moses Mendelssohn, Gesammelte Schriften. Jubiläumsausgabe*, bd. 12, I, Stuttgart-Bad Cannstatt 1976, s. 152ff., hvor udgiveren dog fejlagtigt identificerer general von Schmettau med dennes søn Woldemar Frederik von Schmettow.

1719 som medlem af en vidt forgrenet adelig slægt og efter faderens død opdraget hos sin morfar i Dresden. Morfaren havde åbenbart tænkt sig, at dattersønnen skulle gøre diplomatisk karriere, for Woldemar blev indskrevet som jurastuderende. Men efter 3 års jura-studier valgte Woldemar den anden karrieremulighed for datidens adelsmænd: han blev officer og gjorde i flere år tjeneste både på fransk og tysk side, indtil han i 1746 trådte i dansk tjeneste og købte et regiment kurasserer, der var stationeret i Slesvig-Holsten. Med kongens, Frederik V.s, tilladelse solgte han imidlertid regimentet og deltog i Syvårs-krigen, igen snart på fransk og snart på tysk side. Men i 1759 vendte han tilbage til Danmark-Norge og blev 1. januar 1764 udnævnt til kommanderende general i Norge. På grund af konflikter med civile og militære instanser i dobbeltmonarkiet blev han imidlertid afskediget tre år senere og tog derefter bolig først i Preetz og fra 1769 i Plön i Holsten. Foruden at være en dygtig officer var von Schmettau også en lærd mand, der naturligtvis læste latin og korresponderede på fransk, men også kunne græsk og hebraisk. Sine sprogkundskaber og sin belæsthed i øvrigt brugte han efter sin afsked til et veritabelt felttog mod datidens protestantiske teologi i en længere række anonyme pamfletter. En af dem, med titlen *Blätter aus Liebe zur Wahrheit geschrieben*, blev opdaget af Struensees far, Adam Struensee, der var generalsuperintendent i Slesvig-Holsten og selvfølgelig gjorde anskrig, og der udspandt sig en længere korrespondence mellem overkonsistoriet i Glückstadt, von Schmettau selv og instanserne i København. Hele affæren endte imidlertid med, at kongen, nu Christian VII, med hvem Schmettau havde stået på god fod, lod sagen falde – og Schmettau på sin side fortsatte sit anti-teologiske forfatterskab, for teologien var efter hans opfattelse roden til alt ondt.⁵

Nu havde von Schmettau selv i sine yngre dage erklæret sig som en stor beundrer af La Mettrie og dermed altså også af den radikale oplysnings forkastelse af læren om sjælens udødelighed. Men åbenbart er han senere kommet på andre tanker, som hans »Beweis« demonstrerer. Og han vil absolut ikke regnes for en atheist. Som han skriver i sit bevis: »Wir halten vielmehr dafür, dass es unter vernünftigen Wesen keine

5. Om von Schmettau: se artiklen i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., bd. 13 (Sv. Cedergreen Bech) og min bog *I kamp mod dumhed og hykleri. Om oplysningsmanden general W.H.von Schmettau* (under udgivelse) med yderligere henvisninger.

Gottesläugner geben könne«. Så han har følt sig på linie med en moderat oplysningsmand som Moses Mendelssohn, hvis bog om sjælens udødelighed han havde anskaffet sig i en af 1767-udgaverne, endda i to eksemplarer! Det er derfor ikke så mærkeligt, at von Schmettau kunne tænke sig at høre, hvad Mendelssohn mente om *hans* forsøg på at bevise sjælens udødelighed. Da han ikke selv kender Mendelssohn, henvender han sig til lægen Phillip Gabriel Hensler (1733-1805) i det nærliggende Segeberg, som måske allerede i 1767 og i hvert fald senere var hans ven.⁶ Da dr. Hensler imidlertid heller ikke kender Moses Mendelssohn personligt skriver han et brev til Friedrich Nicolai (1733-1811), Mendelssohns ven og forlægger, af følgende ordlyd:

Der Königl dänische General Hr. Graf von S. trägt mir auf – ein Unbekannter dem andern -, den Herrn Moses Mendelssohn um eine Kritik begehenden Beweises zu bitten. Er wünscht eine kurze, aber unverholene scharfe Kritik. Ich habe zwar nicht die Ehre, Herrn Mendelssohn zu kennen, so sehr ich denselben sonst schätze. Aber ich habe mich des Auftrages nicht entlegen können; und bitte daher einen gemeinschaftlichen Freund, Herrn Nicolai, ein Fürwort darum einzulegen, und mich dem Hrn. Mendelssohn zugleich bestens zu empfehlen.

Segeberg den 20. Jan. 1768.

Dr. P.G. Hensler

Brevet – i sig selv interessant som et vidnesbyrd om, hvordan man dengang i endnu højere grad end nutildags måtte benytte sig af venner og forbindelser, når man ville opnå noget – sendte Nicolai i samme måned sammen med von Schmettaus bevis videre til Mendelssohn, som i februar svarede Nicolai og i svarbrevet fremsatte sin, i øvrigt anerkennende, kritik i tre punkter:

1. Der hører mere end uforgængelighed til sjælens udødelighed. Den sande udødelighed består derudover af bevidsthed om den nærværende tilstand og erindring om den forgangne. (Det har von Schmettau nu nok også været klar over, når han skriver om sjælene, der er sig selv bevidst – JG-M).

6. Om Hensler, se *Dask Biografisk Leksikon*, 3. udgave, bd. 6 (Gordon Norrie).

2. Det ville (som Mendelssohn jo selv med lidt andre ord har skrevet i *Phaedon* – JG-M) »være *uanstændigt* for den højeste visdom at tilintetgøre sande væsener«. Men »bevisets forfatter synes på nogle steder at holde alle usammensatte væsener for *simpelthen uforgængelige*, hvad der ville stride mod deres tilfældighed, omend hans bevisførelse ingen kraft taber ved denne anmærkning« (det er svært at afgøre, om Mendelssohn har ret i denne »Anmerkung« – JG-M).
3. Under pkt. 3 starter Mendelssohn med at erklære, at han finder »hovedbeviset« for sjælens udødelighed »meget overbevisende«, men mener, at ved den videre udførelse af beviset skal der tages mere hensigt til »det sted i hjernen, hvor efter alle naturkyndiges mening alle sanseindtryk skal støde sammen«, dog har bevisets forfatter »allerede vist vejen«.

Til slut beder Mendelssohn vennen, Friedrich Nicolai, forsikre »hr. professoren« om sin højagtelse⁷, og bemærker følgende: »Eine grosse Ähnlichkeit mit diesem Beweise hat die Stelle, die Cudworth aus dem Plotinus anführt (Systema intellectuale, T.II.p.1111). Dieser subtile Platoniker hat dem Gegner sehr sinnreich alle mögliche Ausflüchte benommen«. Denne bemærkning skal vi nu se nærmere på.

Ralph Cudworth (1617-88) var den mest fremtrædende af de såkaldte Cambridge-platonikere. Hans hovedværk med den gevaldige titel *The True Intellectual System of the Universe: The First Part wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is confuted; And Its impossibility Demonstrated* udkom i London i 1678 og blev oversat til latin og udgivet med kommentarer af kirkehistorikeren Johann Lorenz von Mosheim (1694-1755) i 1733 – og det er denne udgave, Mendelssohn henviser til. Den originale tekst lyder hos Cudworth således:

For it is not One thing in us, that perceive the Nose, another thing the Eyes, and another thing the Mouth; but is one and the self same thing, that perceiveth all. And when one thing enters through the Eye, another through the Ear, these also must of necessity come all at last to one Indivisible, or else they could not be compared to-

7. Hensler blev dog først i 1789 professor i Kiel.

gether, nor one of the affirmed to be different from one another?
The several Sentiments of them meeting no where together in One.⁸

Mendelssohn har unægtelig ret i, at dette bevis for sjælens udødelighed »har stor lighed« med von Schmettaus. Men det stammer altså, som han anfører, fra Plotin, nærmere bestemt fra den fjerde *Enneade*, kap. 7.⁹ Og eftersom Cudworth's bog udtrykkeligt med store røde bogstaver på titelbladet angiver ham selv som forfatter, kan von Schmettau ikke have hentet skabelonen for sit bevis fra hans værk. Da der i 1600-1700-tallet udkom hundredvis af bøger og pamfletter, snart med og snart uden forfatternavn, med sjælens udødelighed som tema, lader det sig ikke afgøre, hvilken af dem von Schmettau har benyttet som forlæg. Vi ved heller ikke, hvordan von Schmettau har optaget Mendelssohns kritiske bemærkninger, som han formodentlig har modtaget via Nicolai og Hensler, men i hvert fald synes han ikke senere at have gjort brug af sit bevis fra 1767.

16-17 år senere argumenterer han nemlig anderledes: I begyndelsen af 80'erne udgav von Schmettau nogle småskrifter, som han gav titlen *Auch Fragmente*, og heri opstiller han sin »hypotese« (som han kalder den): »Gud er og forbliver i al evighed det allerhøjeste væsen, men har ikke været det fra evighed« og skriver videre:

Min hypotese er tilstrækkelig til at bevise sjælens udødelighed: thi da ingen substans er opstået af intet, så kan heller ingen substans blive til intet, og ethvert uafhængigt væsen kan vel udvide og forbedre sine uregenskaber, men ikke miste dem. Med min hypotese falder al frygt for djævelen og helvede væk, og i stedet opstår overbevisningen om nytten af den almene velfærds orden og fremme; deraf må iveren efter at indstifte alt muligt godt udspringe og iveren efter aldrig forsættigt at tillade sig noget urimeligt.

Det er ikke ganske indlysende, hvordan man med »hypotesen« kan bevise sjælens udødelighed, men tankegangen må være noget i retning af, at Guds eksistens i evighed er sammenfaldende med menneskesjælens

8. Chapter V, p. 824.

9. Om Plotins lære om sjælens udødelighed, se Axel Dahl, *Odödlighetsproblemet hos Plotinos*, Lund 1934, især s. 63ff.

evige eksistens, så kun hvis man benægter Guds eksistens – og det gør jo intet fornuftigt menneske, som von Schmettau selv skrev i 1767 – så må man også benægte sjælens udødelighed. Hvorom alting er, så viser citaterne, at von Schmettau under en idé-eller teologihistorisk synsvinkel må karakteriseres som deist, for deismens tre grundpiller var jo netop Gud, dyd – »iveren efter at indstifte alt muligt godt« – og udødelighed. Faktisk blev von Schmettau også i samtiden anset for at være deist og for at have »hjulpet med til at fordærve kongens (Christian VII) religion«.

Men også fra teologisk hold hævdedes sjælens udødelighed. F.eks. skrev Gottfried Less, en af de førende tyske neologer, i sin store bog *Wahrheit der christlichen Religion*:

»Beim Tode also, stirbt nicht der Mensch; sondern nur *sein Leib*. Der Innere, der rechte Mensch, die Seele, dauert fort; und geht alsdenn, gehörig vorbereitet in das *Ewige, Rechte, Wahre Leben*«. ¹⁰ Og forberedelsen består i den tro på Jesus, som ytrer sig i at udøve den dyd, som kristendommen lærer. Ser vi bort fra talen om troen på Jesus og den kristne dyd, så kunne von Schmettau såmænd godt være enig – faktisk skriver han i ét af sine fragmenter pænt om netop Less. Men når Less et par sider længere fremme – og ikke ganske konsekvent – fortæller, at ifølge Det ny Testamente »wird jeder Mensch sogleich nach dem Tode gerichtet, das heisst belohnt oder gestraft« ¹¹ – så ville von Schmettau ikke kunne slå følge, for hans Gud er ikke teologernes dømmende og straffende Gud, men en Gud, der kun vil menneskenes lyksalighed. Og her er vi ved det punkt, som skiller de radikale oplysningsmænd og – kvinder fra de moderate, deisterne inklusive.

Sagen er nemlig denne: Læren om sjælens udødelighed var for datidens teologer forbundet med tanken om belønning eller straf efter døden. Også hos deismens »fader«, Herbert af Cherbury (1583-1648), finder vi denne tanke. Læren om sjælens udødelighed havde derfor en disciplinerende funktion, som også anes i Less' bog – og de, der dristede sig til at forkaste den, stod til straf: herhjemme ifølge »Trykkefrihedsforordningen« af 1799 til landsforvisning i 3 til 10 år! ¹² Men netop

10. 5. udgave, Göttingen 1785, s. 29f. Udhævningerne er Less'.

11. S. 32.

12. Se min afhandling »Udødeligheden er Dommen« – om sjælens udødelighed« i *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 2005, s. 65ff.

denne disciplinerende funktion var det, de radikale oplysningsmænd ville til livs, når de afviste, at sjælen var udødelig. F.eks. skrev franskmænd Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657-1757) i sin fiktive rejseroman om »les ajoiens«, at de troede, at sjælen var dødelig, »så at alt det, som europæerne siger om deres sjæls udødelighed, kun er et fantasifoster, som er opfundet af smarte politikere, deres lovgivere, for at fastholde dem i stadig frygt for en påstået fremtid«. ¹³ Eller som det hedder i den anonyme clandestine *Traité des trois imposteurs*: »Endvidere ved vi, at denne sjæl, der har samme beskaffenhed i alle legemer går til grunde ved mennesket(s) og dyrets død. Altså er digternes og teologernes lære om en verden i det hinsides ikke andet end et hjernegespens udruget af grunde, det ikke er vanskeligt at gennemskue«. ¹⁴

Men selv om von Schmettau altså var så kritisk som nogen radikal oplysningsmand over for teologerne og deres »taskenspilkunster« (som han skriver), og selv om han forkastede enhver teologisk tanke om en dom efter døden, så holdt han alligevel fast ved læren om sjælens udødelighed. Vi kan på 250 års afstand kun gisne om hvorfor. Men et svar kunne være, at han som adelig og som officer, der var meget bevidst om sin stand og sin ære, ikke kunne forestille sig, at hans navn og bedrifter skulle gå i glemsel i eftertiden. Og hvis dette svar skulle have noget for sig, så har von Schmettau dermed skrevet sig ind i en lang, lang tradition, som har fundet udtryk i de bekendte vers fra det oldnordiske kvad Hávamál:

Dør Fæ,
dør Frænder,
dør selv på samme Vis;

men Ord og Ry
skal aldrig dø,
hvis man et værdigt vandt. ¹⁵

13. Her citeret (i min oversættelse) efter Jonathan Israel, *Radical Enlightenment*, Oxford 2001, s. 592, note 11. Om Fontenelles roman, se min i note 12 nævnte afhandling, s. 69f. I samme afhandling giver jeg også flere eksempler på de radikale oplysningstænkeres forkastelse af sjælens udødelighed.

14. Her efter den danske oversættelse i *Traktat om de tre Bedragere*, København 2010, s. 168.

15. Oversættelse ved Martin Larsen.

